

The Gleaner

Vol 6 (1968)

Παρατηρήσεις πάνω στο Χειρόγραφο του Διαλόγου του Σολωμού

Louis Coutelle

doi: [10.12681/er.9444](https://doi.org/10.12681/er.9444)

Copyright © 2016, Louis Coutelle

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Coutelle, L. (2016). Παρατηρήσεις πάνω στο Χειρόγραφο του Διαλόγου του Σολωμού. *The Gleaner*, 6, 33–42. <https://doi.org/10.12681/er.9444>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Ὁ Πολυλάς δημοσίευσε τὸν Διάλογο ἀπὸ ἀντίγραφο πού τοῦ ἔστειλε ὁ Γ. Τερτσέτης. Ὁ ἴδιος ὁ Τερτσέτης τὸ εἶχε ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Πήλικα. Τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ βρίσκεται μαζὶ μὲ τὰ σολωμικὰ χειρόγραφα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἄλλο ἀντίγραφο δὲν εἶναι γνωστό.

Ὁ ἐκδότης τῶν Εὐρισκομένων προσθέτει στὸ ἔργο τὴν ἐξῆς σημείωση: «Ἐνῶ τὸ βιβλίον ἦταν ἔτοιμο νὰ δημοσιευθῆ, ἔλαβα ἀπὸ τὸν Κυρ. Γ. Τερτσέτη τὸ ἐξῆς σύγγραμμα τοῦ Σολωμοῦ, καὶ χαίρομαι ὅτι ἐπρόφτασα νὰ τὸ προτάξω, ὡς προσίμιον, εἰς τὰ ποιήματά του».

Τὸ ἔργο δὲν φαίνεται νὰ ἦταν τότε πολὺ γνωστὸ στοὺς πνευματικούς κύκλους τῆς Ἑπτανήσου. Γιατί, ἂν ἦταν, ὁ Πολυλάς δὲν θὰ τὸ ὀνόμαζε «τὸ ἐξῆς σύγγραμμα». Ἐπὶ πλεόν ὁ ἴδιος γράφει πάνω στὸ χειρόγραφο: «Τοῦ Σολωμοῦ· μοῦ τὸ ἔστειλε ὁ Κύριος Γεώργιος Τερτσέτης τῇ 27 Σεπτεμβρίου 1859».

Ἄν τὸ ἔργο ἦταν γνωστό, ἢ ἔστω ἡ ὑπαρξὴ του, τὰ λόγια «Τοῦ Σολωμοῦ» θὰ ἦταν περιττά. Δὲν τὰ γράφει ὁ Πολυλάς πάνω στὰ ἄλλα ἀντίγραφα πού πῆρε ἀπὸ ἄλλους φίλους τοῦ ποιητῆ.¹

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ εἴμαστε βέβαιοι —παρὰ ὅσα γράφτηκαν— πὼς τὸ νεανικὸ αὐτὸ ἔργο εἶχε ξεχαστῆ σχεδὸν ἐντελῶς, ὅταν ὁ Τερτσέτης ἔστειλε στὸν Πολυλᾶ τὸ ἀντίγραφο πού μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ὁ ἀντιγραφέας δὲν εἶναι, φυσικά, ὁ Τερτσέτης. Ὁ πρῶτος ἐκδότης δὲν εἶχε λόγον νὰ μᾶς πῆ τ' ὄνομά του, ἂν ἤξερε ποιοὺς ἦταν. Πιθανὸν καὶ νὰ μὴν τὸν ἤξερε. Μπορεῖ νὰ ἐνόμιζε τότε ὅτι τὸ ἀντίγραφο ἦταν γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Τερτσέτη. Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα του πού ἀνέφερα (βλ. σημ.) μᾶς βεβαιώνει πὼς ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Τερτσέτη ἦταν πρόσφατη, τὸ Μάϊο 1859, καὶ πὼς δὲν τοῦ εἶχε γράψει ἀκόμα ὁ παλιὸς φίλος τοῦ Σολωμοῦ. Ἴσως λοιπὸν τὸ Σεπτέμβριον δὲν ἤξερε ἀκό-

1. Ὁ Πολυλάς εἶχε μάθει πρόσφατα, τὸ 1859, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔργου, δὲν ἤξερε ὅμως τὸ περιεχόμενο (ἀνέκδοτο γράμμα του πρὸς τὸν Τερτσέτη τῆς 2. 5. 1859 N.E., στὴν κατοχὴ τοῦ

κόμιτα Νικολάου Α. Κομούτου, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ δῶ γιὰ τὴν πολὺτιμη συνδρομὴ του στὴν ἐργασία αὐτή. Παρακάτω μνημονεύω τὸ γράμμα ἄλλες τρεῖς φορές).

μα τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Τερτσέτη. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἀλλιῶς περιεργό γεγονός, ὅτι ὁ Πολυλάς δημοσιεύει σὰν νὰ ἦταν σημειώσεις τοῦ Τερτσέτη τὶς δύο σημειώσεις μέσα στὸ ἀντίγραφο, γραμμένες ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι μὲ τὸ κύριο κείμενο, καὶ πού δὲν μποροῦν ἐπομένως νὰ εἶναι τοῦ Τερτσέτη.

Γιὰ τὴν ἀνωμαλία αὐτὴ παρουσιάζονται ἄλλες δύο ἐνδεχόμενες ἐξηγήσεις. Ἴσως ὁ Πολυλάς ἐνόμιζε πὼς τὸ ἀντίγραφο εἶχε γίνει κατὰ παραγγελία τοῦ Τερτσέτη : καὶ τότε βέβαια ὁ Τερτσέτης θὰ εἶχε φροντίσει καὶ τὶς σημειώσεις, μ' ὅλο πού δὲν τὶς ἔγραψε ὁ ἴδιος. Ἴσως, πάλι, ὁ Πολυλάς δὲν ἔδωσε σημασία στὴν ἀσήμαντη γιὰ τὴν ἐκδοση λεπτομέρεια αὐτή, καὶ μάλιστα τὴν ὥρα πού ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀπασχολημένος μὲ τὰ πολλὰ προβλήματα τοῦ τυπογραφείου : τὸ βιβλίο θὰ ἔβγαινε ἀπὸ τὰ πιεστήρια σὲ λίγες βδομάδες.

Γιὰ μᾶς ὅμως ἡ λεπτομέρεια εἶναι σημαντικὴ, γιατί ἂν ἡ πρώτη σημείωση δὲν ὀφείλεται στὸν Τερτσέτη, ἀλλὰ στὸν παλιό, ἄγνωστο ἀντιγραφέα ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὁ Πήλλικας πῆρε τὸ ἀντίγραφο, τότε προφανῶς διαβάζεται μὲ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο :

«Ἐγραψε τὸν Διάλογον ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἰς Ζάκυνθον κατὰ τὸ 1824. Σῶζεται τὸ ἀντίγραφο, ἀτελές, ὡς κάτω θέλομεν σημειώσει, τὸ ὁποῖον φίλος τοῦ τις ἀντέγραψε κατὰ παραγγελίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ πρὸς χρῆσιν του· ἀλλὰ οὔτε τὸ ἐπεθεώρησεν, οὔτε ἐδημοσίευσεν τὸν Διάλογον —τὸν δημοσιεύομεν κατὰ τὸ ἀντίγραφο τοῦτο».

Ἄναγκαζόμαστε νὰ δεχθοῦμε πὼς ὅποιος ἔκανε τὸ ἀντίγραφο εἶχε σκοπὸ νὰ δημοσιεύσῃ τὸν Διάλογο (καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ Πολυλά).

Αὐτὸ δίνει κάποια μεγαλύτερη σημασία στὴν τελευταία ἔκφραση τῆς σημείωσης. Γιατὶ πραγματικὰ τὸ ρῆμα «δημοσιεύομεν» ξενίζει ὅταν διαβάζεται σὰν νὰ ἦταν τοῦ Τερτσέτη, ἢ γραμμένο γιὰ λογαριασμό του : ὁ ἐκδότης τοῦ Σολωμοῦ, τὸ 1859, εἶναι ὁ Πολυλάς καὶ ὄχι ὁ Τερτσέτης. Βέβαια ὁ Τερτσέτης θὰ αἰσθανόταν ὑποχρεωμένος νὰ διαβιβάσῃ στὸν Πολυλά ὅσες πληροφορίες θὰ εἶχε, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπαιρνε τὸν τίτλο τοῦ ἐκδότη. Οὔτε καὶ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἐξηγήσουμε τὴν δυσκολία αὐτή, λέγοντας πὼς ὁ ὑποτιθέμενος ἀντιπρόσωπος τοῦ Τερτσέτη θὰ ἔγραψε κάπως ἀόριστα, χωρὶς νὰ δώσῃ στὸ ρῆμα τὴν κυριολεκτικὴν σημασία του. Κάθε ἄλλο. Ὁ ἀντιγραφεὺς μάλιστα εἶχε ἀρχίσει τὴν σημείωση μὲ τὶς λέξεις «Σημείωσις τοῦ ἐκδότη», πού τὶς ἔσβυσε ὁ Πολυλάς. Τὸ ρῆμα «δημοσιεύομεν» εἶναι λοιπὸν κυριολεξία. Προσθέτω, ὅτι οἱ ἴδιες λέξεις βρῖσκονται καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης σημείωσης στὸ χειρόγραφο,

όπου ο Πολυλάς επίσης τις έσβυσε. Δέν είναι καθόλου πιθανόν νά είναι ο Τερτσέτης υπεύθυνος για τις έκφράσεις αυτές. Ένω όλα εξηγούνται εύκολα άν δεχθούμε ότι τó αντίγραφο είχε έτοιμαστῆ για άλλη, προγενέστερη έκδοση, πού δέν πραγματοποιήθηκε.

Η παρατήρηση αυτή μάς έπιτρέπει, λοιπόν, νά απορρίψουμε τήν εικάσια κατά τήν όποία ο Τερτσέτης θά είχε παρακαλέσει κάποιο φίλο νά τού αντίγραψη, για νά ικανοποιήση τόν Πολυλά, τó αντίγραφο πού τού είχε δώσει ο Πήλλικας. Καθιστά πολύ πιό πιθανή ακόμα τήν ύπόθεση, ότι τó αντίγραφό μας είναι πραγματικά τó ίδιο πού είχε στά χέρια του ο Πήλλικας. Μπορούμε, εξάλλου, νά είμαστε πιά βέβαιοι γι' αυτό, γιατί είναι γραμμένο από τó χέρι τού Πήλλικα. Η γραφή και τó ορθογραφικό σύστημά του μάς είναι γνωστά από ένα γράμμα του, ανέκδοτο, τού 1836 : ταιριάζουν μέ όσα παρατηρούμε στό χειρόγραφο.¹

Φτάσαμε, λοιπόν, στό πρώτο συμπέρασμα, ότι τó αντίγραφο ήταν προορισμένο για μιá έκδοση πού στό τέλος δέν έγινε, και ότι ο Σπ. Πήλλικας έλαβε μέρος στην προετοιμασία της.

Θά προσπαθήσουμε νά εικάσουμε πότε περίπου εργάστηκε ο τελευταίος.

Ο Σπ. Πήλλικας γεννήθηκε στην Πόλη τó Νοέμβρη τού 1805. Δέν ξέρουμε πότε ήρθε στη Ζάκυνθο. Όπωσδήποτε έμαθε τά γράμματα εκεί. Πήγε ύστερα στη Γενεύη τó 1829, για νά σπουδάση νομικά. Έκει έμεινε ώς τó 1835. Ύστερα εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Έγκατέλειψε τήν πρωτεύουσα μόνο στό τέλος τῆς ζωῆς του, όταν πήγε για θεραπεία στό Παρίσι, όπου πέθανε τó 1861.

Στήν αθηναϊκή περίοδο ο Πήλλικας είναι πολυάσχολος δικηγόρος και καθηγητής τῆς νομικῆς πριν ακόμα ιδρυθῆ τó Πανεπιστήμιο Όθωνος. Ύστερα γίνεται στό νέο ίδρυμα καθηγητής, κοσμήτωρ τῆς νομικῆς, πρύτανης και τελικά εκλέγεται βουλευτής τού Πανεπιστημίου. «Έπί είκοσι πέντε έτη άόκνως και εύσυνειδήτως μύησας εις τά μυστήρια τῆς ποινικῆς επιστήμης τούς νέους Έλληνας», έγραψε ένα ποινικό σύστημα (πού έμεινε άδημοσίευτο), και συνεργάστηκε «εις τήν έκπόνησιν τών άστικῶν νόμων και έν τῆ έκδόσει τών ελληνικῶν κωδίκων μετά τών Ράλλη και Ποτλή».². Ο Όθων τόν συμβουλευόταν συχνά και τελικά τόν έπεισε νά δεχθῆ τó Ύπουργεῖο Δικαιοσύνης. Δέν φαίνεται πιθανό νά

1. Όφείλω και τó γράμμα αυτό στις φιλικές φροντίδες τού κόμητα Ν.Α. Κομούτου.

2. Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, σελ. 524-526.

είχε τότε καιρό ἢ διάθεση γιὰ νὰ φροντίσῃ τὴν ἔκδοση τοῦ σολωμικοῦ Διαλόγου.

Ἀποκλείεται ἐξίσου ἡ περίοδος τῶν σπουδῶν στὴ Γενεύη, ὅχι μόνο γιατί ὁ νεαρός Πήλλικας θὰ εἶχε ἀσφαλῶς ἄλλες ἀπασχολήσεις, ἀλλὰ προπάντων γιατί ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἡ δημοσίευση γίνεται «κατὰ ἀντίγραφον καμωμένο κατὰ παραγγελίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ πρὸς χρῆσιν του». Δὲν μπορούσε στὸ ἐξωτερικὸ νὰ ἀντιγράψῃ χαρτιά πού εἶχε ὁ Σολωμὸς στὴν κατοχὴ του : τὸ ἐπιχείρημα ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ περίοδο.

Πολὺ πιὸ πιθανὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πρώτη περίοδος, τῆς Ζακύνθου: τότε ζοῦσε κοντὰ στὸν ποιητὴ καὶ μπορούσε νὰ ἀντιγράψῃ τὰ χαρτιά του. Ἦταν βέβαια πολὺ νέος ὁ Πήλλικας —19 χρόνων ὅταν γράφτηκε ὁ Διάλογος τὸ 1824, 24 χρόνων ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Μὰ ἦταν τόσο ἔξυπνος πὺ εἶχε τραβήξει τὴν προσοχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Λόρδου Γκίλφορντ καὶ ὑποτίθεται πὼς δὲν ἔμενε ξένος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κίνηση γύρω του.¹

Μᾶς ἐπιτρέπεται λοιπὸν τὸ δεῦτερο συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἔκδοση ἔπρεπε νὰ γίνῃ στὴν περίοδο 1824-1829.

Μποροῦμε ἀμέσως νὰ προσθέσουμε καὶ τρίτο συμπέρασμα, ἀρκετὰ περίεργο : "Ἄν ἀπωλέσθησαν ὀρισμένα μέρη τοῦ ἔργου, αὐτὸ πρέπει νὰ συνέβῃ ἀμέσως μετὰ τὸ γράψιμο, τὸ πολὺ τέσσερα-πέντε χρόνια ἀργότερα. Αὐτὸ γιατί ἡ σημείωση πὺ μᾶς δίνει τὴν πληροφορία δὲν εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν Τερτσέτη τὸ 1859, ὅπως νομίζει ὁ καθένας, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Πήλλικα πρὶν ἀπὸ τὸ 1829 :

«[Σημείωσις τοῦ ἐκδότου] : "Ἐως ἐδῶ τελειώνουν τὸ πρῶτο, δεῦτερο καὶ τρίτο τετράδιον· δὲν εὐρέθη τὸ τέταρτο, ἴσως λείπει καὶ πέμπτο· τὸ ἀκόλουθο εἶναι τὸ ὕστερινόν».

Εἶπαμε πὼς ὁ Πολυλᾶς ἀντικατέστησε τὴν πρώτην ἔκφραση μὲ τίς λέξεις «Σημ. Κυρ. Γεωργ. Τερτσέτη». Πάνω στὸ διαστρεβλωμένο αὐτὸ κείμενο στηρίζεται ἡ κοινὴ ἄποψη, πὼς ἡ σημείωση γράφτηκε μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ, καὶ πὼς, ὅταν ἔψαζαν μέσα στὰ χαρτιά του,

1. Τὸ χαρτί πὺ χρησιμοποίησε φέρνει τὸ ἔκτυπο «BATH», καὶ ἡ ποιότητά του ἀκόμα δείχνει τὴν ἀγγλικὴ προέλευσή του : ἄλλο ἐπιχείρημα γιὰ νὰ τοποθετηθῇ ἡ ἀντιγραφή στὴ ζακυνθινὴ περίοδο, γιατί τότε ὁ Πήλλικας μπορούσε πιὸ εὐκολὰ νὰ προμηθευθῇ

τέτοιο χαρτί. Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως δὲν εἶναι ἀτράνταχτο, ἐπειδὴ τὸ χαρτί αὐτὸ ἔμεινε ἀρκετὰ κοινὸ γιὰ πολλὰ χρόνια, καὶ ἐπὶ πλέον ὁ ἀντιγραφεὺς θὰ μπορούσε νὰ τὸ εἶχε πάρει μαζί του ὅταν ἔφυγε γιὰ τὴν Γενεύη.

δὲν βρῆκαν ἀπὸ τὸν Διάλογο παρὰ μόνο τὸ γνωστὸ κομμάτι. Πρέπει τώρα νὰ ἀλλάξουμε γνώμη πάνω στὸ βασικὸ αὐτὸ σημεῖο. Ἀποκαταστάθηκε τὸ σωστὸ κείμενο τῆς σημείωσης, ἀποκαλύφθηκε ὁ πραγματικὸς συντάκτης τῆς, περιορίστηκε ἡ χρονολογία σὲ μιὰ περίοδο ἐντελῶς διαφορετικὴ : δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς παλιᾶς γνώμης.

Ἀπὸ τὴν χρονολογία τοῦ ἀντιγράφου πηγάζει τώρα ἄλλο, πολὺ σοβαρὸ πρόβλημα. Δὲν φαίνεται πιθανὸ τὸ κείμενο νὰ εἶχε ἐτοιμαστῆ γιὰ δημοσίευση τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, χωρὶς τὴν συγκατάθεση τουλάχιστο τοῦ συγγραφέα. Γιατὶ βέβαια ὅσο ἔμενε ὁ ποιητὴς στὴ Ζάκυνθο, ὅποιος φίλος του θὰ ἤθελε νὰ ἀναλάβῃ τὴ δημοσίευση θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ ζητήσῃ ἄδεια.

Μόνο ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Πήλλικας ἐνεργοῦσε κρυφά, μπορούμε νὰ ἀποφύγουμε τὸ πρόβλημα αὐτό, μαζί μὲ ὅλες τὶς συνέπειές του. Θὰ ἐξετάσουμε λοιπὸν τὶς σχέσεις τοῦ Πήλλικα μὲ τὸν Σολωμὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν πιθανότητα τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης εἰκασίας.

Οἱ σχέσεις αὐτὲς πρέπει νὰ ἦταν στενές ὅταν ὁ Σολωμὸς ἔγραφε τὸν Διάλογο. Κατὰ τὸν Κωνστ. Παλατιανὸ οἱ πληροφορίες μας πάνω στὴ χρονολογία τοῦ Διαλόγου προέρχονται ἀπὸ τὸν Τερτσέτη καὶ τὸν Πήλλικα : «ὁ Διάλογος (—) γραφεῖς (—) περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1824, ὡς μᾶς διαβεβαιοῦσιν οἱ Τερτσέτης καὶ Πήλλικας».¹ Ἡ πηγὴ τοῦ Κ. Παλατιανοῦ μοῦ εἶναι δυστυχῶς ἄγνωστη.

Ἐπίσης ὁ κ. Ζώρας θεωρεῖ πῶς ὁ Πήλλικας ἦταν καλὰ πληροφορημένος πάνω στὸ Διάλογο, καλύτερα ἀκόμα ἀπὸ τὸν Τερτσέτη.²

Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Πολυλᾶ πού ἀναφέραμε μᾶς βεβαιώνει ὅτι πραγματικὰ ὁ Πήλλικας ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς φίλους τοῦ Σολωμοῦ :

«mi conviene ricorrere agli amici veri ed intelligenti dell' illustre uomo, per attingere notizie sulla sua vita, soprattutto sull' epoca anteriore all' anno 1828. Voi col signore Pillica eravate fra gli eletti amici del Conte, e perciò voi potrete assistermi più che altri».

Συνδεόταν λοιπὸν στενά. Μὰ μπορούμε πιὸ συγκεκριμένα νὰ ἐξηγήσουμε γιατί ὁ Πήλλικας ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιγράψῃ, πρὶν ἀπὸ τὸ 1829, τόσες σελίδες τοῦ Σολωμοῦ.

1. «Ἰόνιος Ἀθολογία» 1934, σελ. 198.

2. Ἐπανησιακὰ Μελετήματα, Β', σελ. 88.

Σώζεται ένα γράμμα του Σολωμού (τὸ Φ 212 ΕΒΕ) γραμμένο πάνω σ' ένα κομμάτι χαρτί ὅπου ὑπάρχει καὶ ἡ γραφή του Πήλλικα. Στὸ μπρὸς μέρος διαβάζεται μιὰ φράση ἀπὸ τὴ σημ. 6 τοῦ Ὑμνου, καὶ στὸ πίσω μέρος μιὰ παράγραφος ἀπὸ τὴ μικρὴ διατριβὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τὶς σημειώσεις στὸ ποίημα. Οἱ διαγραφές δείχνουν πὼς τότε ὁ Πήλλικας ἔγραφε καθ' ὑπαγόρευση τοῦ Σολωμοῦ. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ξέρουμε ὅτι τὸ γράμμα γράφτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1825.¹

Ἀκόμα περισσότερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἕνα ἄλλο γράμμα τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ 1827, πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Πήλλικα.² Τὸν παρακαλεῖ νὰ πάη τὴν ἄλλη μέρα, ὅπως εἶχε πάει καὶ τὴν προηγούμενη, γὰρ νὰ «γράψῃ καθ' ὑπαγόρευσίν» του, κάτι ποὺ «θὰ τὸ ἀντιγράψῃ κατόπι σπίτι του στὸ καθαρό»:

«Caro te, fa il tuo possibile per venire a mezzogiorno, o a un' ora per scriver qualche cosa, perchè così faremo più presto. E' meglio che ti detti in fretta come abbiamo fatto jeri, e poi che tu metta in netto in casa tua — Sarà bene che tu non vada in casa a pranzare, ma pranzi qui, per non perder tempo. Deh! non mancare; in ogni modo mandami una risposta col latore».

Dionisio Salamon

Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι ὁ Πήλλικας ἀνῆκε στὴ μικρὴ ομάδα τῶν ἀφοσιωμένων φίλων τοῦ Σολωμοῦ, ὅπως ἦταν ὁ Μάτεσης, ὁ Στράνης, ὁ Γ. Δὲ Ρώσσης. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ποιητὴς ὁ ἴδιος τοῦ εἶχε ἀναθέσει νὰ ἀντιγράψῃ τὰ αὐτόγραφα τοῦ Διαλόγου, τὰ ὅποια ξέρουμε ὅτι «φίλος τοῦ τις ἀντέγραψεν κατὰ παραγγελίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ πρὸς χρῆσιν του». Ὁ Πήλλικας θὰ ἀποσιωπᾷ τὸ ὄνομά του ἀπὸ μετριοφροσύνη.

Φαίνεται λοιπὸν ἀπίθανο πὼς ὁ Πήλλικας ἤθελε νὰ δημοσιεύσῃ κρυφὰ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου φίλου του καὶ ἔτσι νὰ κινδυνεύσῃ νὰ μαλώσῃ ἀνεπανόρθωτα μαζί του.

Θὰ ἀπορρίψουμε ὀριστικὰ τὴν εἰκασία αὐτή, ὅταν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶχε ἀποφασίσει ὁ ἴδιος νὰ τυπώσῃ τὸν Διάλογο τὸ 1825. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὁ κ. Ζώρας, βασιζόμενος πάνω σὲ γράμμα τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸν Στράνη (γράφει, πρὸς τὸν Γεώργιο Δὲ Ρώσση, ἀσφαλῶς

1. Βλ. Α. Πολίτης, «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», 1949, Ἰούλιος-Αὔγουστος, σελ. 169.

2. Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Γ. Στρα-

τήγη, «Παναθήναια» 11, (1905-6) 201-2.

Ἄς δεχτῆ καὶ ἀπὸ δῶ τὶς εὐχαριστίες μου ὁ κ. Α. Πολίτης ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὸ γράμμα αὐτό.

ἐκ παραδρομῆς). Στὸ γράμμα αὐτό, ἀφοῦ μίλησε γιὰ τὴν ἔκδοση ποῦ ἐτοίμαζε τότε τῆς ᾽Ωδῆς στὸν Μπαίρον, ὁ Σολωμὸς προσθέτει τὰ ἐξῆς : «Ἐέρεις πὼς τούτη τὴν ἀφιέρωνω στὸν Γιώργο (Δὲ Ρώσση). Θέλω νὰ ξέρω ἂν θὰ θελες νὰ σοῦ ἀφιερῶσω τὸν Διάλογο». ¹ Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι πειστικό, ἔτσι ὅπως εἶναι, καὶ νομίζω ὅτι θὰ γίνῃ ἀκόμα περισσότερο ὅταν ὑπογραμμιστῇ ὅτι τὸ μισὸ γράμμα εἶναι πάνω σὲ ζητήματα ἐκδοτικά: ἔκδοση τοῦ ᾽Υμνου, τῆς ᾽Ωδῆς. Γιὰ νὰ ἀναφέρῃ στὴν ἴδια φράση, πρῶτα τὴν ἀφιέρωση καὶ τὴν ἔκδοση τῆς ᾽Ωδῆς, ὕστερα τὴν ἀφιέρωση τοῦ Διαλόγου, πρέπει ὁ Σολωμὸς νὰ σκεφτόταν τότε νὰ δημοσιεύσῃ καὶ τὸ δεύτερο αὐτὸ ἔργο. Πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ἐπὶ πλέον ὁ κ. Ζώρας ὅτι «δὲν θὰ ἐζήτει τὴν ἄδειαν ἀφιερώσεως ἂν ὁ Διάλογος δὲν ἦταν ἔτοιμος πρὸς ἔκδοσιν». Ὁ ἴδιος συγγραφέας βρίσκει καὶ ἄλλο ἐπιχείρημα στὸ γράμμα τοῦ Γεωργίου Μαρκοῦ πρὸς τὸν Σολωμὸ τῆς 6ης ᾽Απριλίου 1825: «Vedrò dunque assai volentieri il vostro Dialogo sulla lingua, nella speranza, non già che questi Bacalari si emendino, ma che non faccian Proseliti». ² Μὰ ὑπάρχει πρὸ πάντων ἡ ρητὴ μαρτυρία τοῦ ᾽Αντωνίου Μάτεση :

«Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἠξεύροντας πὼς δὲν θέλει ἀργήσῃ νὰ ἰδῇ τὸ φῶς ἓνας Διάλογος τοῦ κ. Κομ. Διονυσίου Σολωμοῦ (—), ἐστάθηκα μακρὰ ἀπὸ τὸ νὰ τοιμήσω νὰ ἐγκίξω τίποτες ἀπ' ὅτι ὁ κ. Σολωμὸς ἐπεχειρίσθη, ὄντας βέβαιος ὅτι ἤθελα μάταια κοπιᾶσω, καὶ ὁ κόπος μου νὰ μὴν καρποφορήσῃ παρὰ τὴν κοινὴ δυσαρέσκεια, θέλοντας νὰ γράψω μὲ ἄπρακτο καὶ ταπεινὸ ὕφος πράγματα (—) ποῦ ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸ κοντῆλι τοῦ κ. Σολωμοῦ λαβαίνουν μιὰν τέτοιαν λάμψι καὶ εὐγένεια». ³

Τὸ κείμενο αὐτὸ γράφτηκε, κατὰ τὸν Δε Βιάζη, τὸ 1823. Δὲν μποροῦσε λοιπὸν ὁ Πήλικας, σὰν φίλος τοῦ Σολωμοῦ ποῦ ἦταν, νὰ φροντίσῃ μιὰ δική του ἔκδοση τοῦ Διαλόγου, κρυφὰ ἀπὸ τὸν ποιητῆ, τουλάχιστο τὸ 1824-1825.

Φαίνεται ἐξίσου ἀπίθανο, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ὅτι ἀργότερα, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ ἐνδεχομένως ὁ ποιητῆς θὰ εἶχε ἐγκαταλείψει πιά τὴν ἐλπίδα νὰ τὸν τυπώσῃ, ὁ Πήλικας θὰ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἔκδοση τοῦ Διαλόγου ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ποιητῆ.

Μᾶς ἐπιτρέπεται λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε πάρα πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ

1. Χφ. Φ 211 τῆς Ε. Β. Ε. Βλ. μετάφραση ἑλληνικῆ : Α. Πολίτης, Σολωμοῦ *Γράμματα*, σελ. 20-22, ὅπου ἄλλο λάθος, πιθανῶς τυπογραφικόν, στὴν

ἀφιέρωση : βλ. καὶ *Αὐτόγραφα ᾽Ἐργα* σελ. 592.

2. Ἰόνιος ᾽Ανθολ., ὁ.ἀ.

3. *Ἀπαντα ᾽Αντωνίου Μάτεση*, Ζάκυνθος 1881, σελ. 23-24.

ποιητής δεχόταν να γίνη ή έκδοση του Πήλλικα. 'Αναγκαζόμαστε τότε να δεχθοῦμε τὸ τέταρτο, ἀπροσδόκητο συμπέρασμα, ὅτι ὁ Σολωμὸς συμφωνοῦσε στὴν δημοσίευση ἑνὸς λειψοῦ κειμένου.

Ἡ ἔλλειψη ἑνὸς σημαντικοῦ μέρους τοῦ συγγράμματος μᾶς δίνει ἄλλο συμπληρωματικὸ λόγο γιὰ νὰ υἰοθετήσουμε τὴν ἀποψη αὐτή: ἂν δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Πήλλικας ἤθελε νὰ ἐκδόσῃ τὸ ἔργο χωρὶς τὴν συγκατάθεση τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἀπολύτως ἀπίθανο νὰ εἶχε σκεφτῆ νὰ τὸ τυπώσῃ ἔτσι ἀτελές, στὰ χρόνια ποὺ συναναστρεφόταν τὸν Σολωμὸ, χωρὶς τὴν ἄδειά του.

Ἐδῶ παρουσιάζεται μιὰ ἀναπόφευκτη ἐρώτηση. Γιατί ὁ Σολωμὸς δέχτηκε νὰ γίνη μιὰ τέτοια ἐκδοση; Πῶς δὲν ζήτησε ὁ Πήλλικας ἀπὸ τὸν Σολωμὸ τὰ τετράδια ποὺ «δὲν εὑρέθησαν», ἀφοῦ ἦταν τότε «ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς φίλους τοῦ Σολωμοῦ», κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ Πολυλά; Δὲν τὰ εἶχε πιά ὁ ποιητής;

Σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐξηγήσω τὴ σοβαρὴ αὐτὴ δυσκολία σκέφτηκα τὰ ἐξῆς, ποὺ ἴσως θὰ φανοῦν παράτολμα.

Ἴσως νὰ μὴν εἶχε τελειώσει ὁ ποιητής τὸ ἔργο του, καὶ γιὰ νὰ τὸ δημοσιεύσῃ, νὰ ἔκανε σὰν νὰ ἦταν ἡ ἐκδοση καμωμένη ἀπὸ κάποιον φίλο, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τὴν εἶχε φροντίσει καθόλου. Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται ἡ ἐπιμονὴ στὴν πρώτη σημείωση: ...«ἀλλὰ οὔτε τὸ ἐπεθεώρησεν, οὔτε ἐδημοσίευσεν τὸν Διάλογον».

Θὰ ἐπρόκειτο τότε γιὰ «σκηνοθεσία», ἀνάλογη μὲ ὅ,τι ἔγινε γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν Rime, καὶ μὲ ὅ,τι βλέπουμε σὲ ὀρισμένα χειρόγραφα τῆς Ὠδῆς. Θὰ εἶχαμε τότε στὰ χέρια μας στὴν πραγματικότητά, τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο ποὺ τὸ ἐτοίμασε ὁ Σολωμὸς μὲ γραμματικὸ τὸν Πήλλικα.¹

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ μιὰ τελευταία εἰκασία.

Ὁ τίτλος στὸ χειρόγραφο δὲν μοιάζει νὰ εἶναι προορισμένος γιὰ δημοσίευση τοῦ ἔργου σὲ ἰδιαιτέρο τεύχος. Διαφέρει ἀπὸ τοὺς τίτλους ποὺ διαβάζουμε στὰ ἄλλα ἀντίγραφα ἀπὸ ἔργα τοῦ Σολωμοῦ ποὺ ἐτοιμάστηκαν γιὰ τὸ τυπογραφεῖο: τὸ χαρτόδετο τετράδιο τῆς EBE μὲ τὰ ἰταλικά σονέττα, γραμμένο ἀπὸ τὸν Μάτση (Φ 209), τὰ Z10, Z20, Φ92, γραμμένα ἀπὸ τὸν Γ. Δὲ Ρώσση² καὶ τὸ AA1. Ὅλα αὐτὰ τ'ἀντίγραφα παρουσιάζουν, μαζὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, γραμμένα προσεκτικὰ στὸ ἐξώφυλλο. Ἐδῶ ὄχι. Ὁ τίτλος βρίσκεται,

1. Καὶ ὄχι ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο αὐτό.

2. Βλ. Τρεῖς γραμματικοὶ τοῦ Σολωμοῦ, «Ὁ Ἐρανιστής», 1967, τ. 25,

μαζί με τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν Δάντε, στὸ πάνω μέρος τῆς πρώτης σελίδας. Τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα δὲν δίνεται ἐκεῖ, ἀλλὰ ἕνας ἀριθμὸς, «(1)», πλάι στὸν τίτλο, μᾶς παραπέμπει στὴν πρώτη σημείωση «τοῦ ἐκδότου»: «Ἐγραψεν τὸν Διάλογο ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἰς Ζάκυνθον κατὰ τὸ 1824» κλπ.

Ἡ διάταξη αὐτὴ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ χειρόγραφο εἶχε ἕνα ἐξώφυλλο πού ἔχει χαθῆ. Εἶναι φανερό ὅτι δὲν εἶχε ποτέ. Τὸ γεγονός ἔχει τὴν ἐξήγηση, κατὰ τὴν γνώμη μου, ὅτι ὁ Διάλογος θὰ δημοσιευόταν μαζί με ἄλλα κείμενα, σὲ βιβλίον πού δὲν θὰ περιεῖχε μόνο ἔργα τοῦ Σολωμοῦ.

Ξέρουμε ἕνα τέτοιο βιβλίον: εἶναι ἡ Γραμματικὴ τοῦ Γ. Γρασσέττι. Φέρνει, στὸ λειψὸ ἀντίτυπο πού εἶχα στὰ χέρια μου, τὸν ἐξῆς τίτλο: «Grammatica della lingua Greca Moderna Seguita da un Dialogo sopra la Lingua e d' un Discorso sulla Metrica de' Moderni Greci. Dal Prof. Gaetano Grassetti, Fascicolo 1, Malta, F.W. Franz, tipografo, 1853».

Εἶχε πεθάνει πιά ὁ Γρασσέττι ὅταν τυπώθηκε. Ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ βιβλίον ἦταν ἕτοιμο γιὰ τύπωμα ἀπὸ τὸ 1825 (βλ. «Ὑμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», ἐκδ. Μεσολογγίου, «Il traduttore a chi legge»).¹ Στὸ ἀντίτυπο πού εἶχα στὰ χέρια μου (παρουσιάζεται σὰν «πρῶτο τεῦχος») βρίσκονται πραγματικὰ ἡ Γραμματικὴ καὶ ὁ Λόγος περὶ Μετρικῆς, ἀλλὰ ὄχι ὁ Διάλογος πάνω στὴ γλώσσα.

Ξέρουμε τί στενὲς σχέσεις εἶχε ὁ Σολωμὸς μετὰ τὸν Γρασσέττι γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ὑμνου τὸ 1825 (βλ. Φ211). Μάθαμε ὅτι ὁ Πήλικας ἔπαιζε κι αὐτὸς ρόλο στὴ σύνταξη τῶν Σημειώσεων. Ξέρουμε πόσα παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Σολωμοῦ ἔβαζε ὁ Γρασσέττι μέσα στὴ Γραμματικὴ του. Ὁ Γρασσέττι, ἐπὶ πλέον, συμφωνοῦσε ἀπολύτως μετὰ τὶς γλωσσικὲς ἀπόψεις πού ἐκφράζει ὁ Σολωμὸς μέσα στὸν Διάλογο. Μοιάζει ἀκόμα καὶ τὸ ὕφος του: «que' Saccentoni che del Volgare presente di Grecia si danno a maestri, e poi colle scritture loro gli appicciano adosso veste non sue e di barbara usanza» (Ὑμνος)· «da Scuola di pedanterie elleniche» (Γραμ.). Δὲν μοῦ φαίνεται καθόλου ἀπίθανο νὰ εἶχε σκεφτῆ ὁ ἐκδότης τοῦ Ὑμνου, μετὰ τὴν ἄδεια τοῦ ποιητῆ, νὰ δημοσιεύσῃ τὸν σολωμικὸν Διάλογο μέσα στὸ βιβλίον του. Ἀντίθετα, μοῦ φαίνεται πάρα πολὺ ἀπίθανο νὰ εἶχε γράψῃ ὁ ἴδιος πάνω στὸ ἴδιο θέμα δικό του Διάλογο, ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ πού ὁ Σολωμὸς

1. Ὁ μεταφραστὴς εἶναι ὁ Γρασσέττι.

τελείωνε τὸ ἔργο του. Ἦταν Ἰταλός, τέλος πάντων, ὁ Γρασσέττι, καὶ τὸ γλωσσικὸ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ζήτημα ἑλληνικό.¹

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου μᾶς ἔμαθε λοιπὸν πολλὰ, καὶ ἐπὶ πλέον μᾶς ἐπιτρέπει ἀπροσδόκητες, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀπίθανες, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὑποθέσεις. Ἀπὸ τὴ συζήτηση ποὺ ἐνδεχομένως θὰ προκαλέσουν οἱ παραρρήσεις αὐτές, ἴσως νὰ μάθουμε ἀκόμα περισσότερα γύρω στὸ θεμελιῶδες αὐτὸ κείμενο.

Louis Coutelle

1. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ βρῆ κάποια ὑποστήριξη ἀκόμα γιὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ στὸ ἐξῆς γεγονός: Στὸν ἰταλικὸ τίτλο ὁ Διάλογος πάνω στὴ Γλώσσα προπορεύεται τῆς Μετρικῆς, ἐνῶ στὸ βιβλίον ἡ Μετρικὴ ἀκολουθεῖ ἄμεσα τὴν καθ' ἑαυτὴ Γραμματικὴ. Οἱ κληρονόμοι τοῦ Γρασσέττι, ἴσως, κράτησαν

τὸν τίτλο περίπου ὅπως τὸν βρῆκαν στὰ χαρτιά του, ἀλλὰ δὲν διέθεταν τὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου, ποὺ βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ Πήλλικα ἢ τοῦ Τερτσέτη. Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Πολυλά μᾶς βεβαιώνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε τὸ 1859 τουλάχιστο ἄλλο ἀντίγραφο, παρὰ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε τότε ὁ Τερτσέτης.